

Серікбол Берікқожа¹ , Құрманғали Даркенов² ,
Қарлығаш Нурмухаметова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Аймақтану» кафедрасының докторанты
e-mail: serikbol.berikkozha@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Аймақтану» кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты
e-mail: darkenov_kg@enu.kz
(Астана, Қазақстан)

³Алматы технологиялық университеті,
ассистент профессор, философия ғылымдарының кандидаты
e-mail: karlygash_krtmi@mail.ru
(Алматы, Қазақстан)

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ДАМУДАҒЫ ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа. Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының (ҮЕҰ, қоғамдық кеңестер, бастамашыл топтар) жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудағы рөлі нормативтік түрде танылғанымен, олардың шешім қабылдау нәтижелеріне ықпалы көбіне консультативтік деңгейде қалады. Мақаланың мақсаты – азаматтық қатысудың жергілікті басқару тиімділігімен байланысын бағалап, ықпалдың институционалдық шарттарын айқындау. Зерттеу аралас әдіснамаға негізделді: Конституция мен «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» заңға контент-талдау; квоталық-стратификацияланған сауалнама (n=2756; қала 63%, ауыл 37%); жартылай құрылымдалған сараптамалық сұхбат. Сандық деректер Spearman корреляциясы және кросс-талдаумен өңделді (p<0,05). Нәтижелер азаматтық қатысу мен жергілікті басқаруды субъективті бағалау арасында оң статистикалық байланыс бар екенін және өңірлік теңсіздікті көрсетті. Жаңалығы – институционалдық медиаторларға негізделген индикаторлық модель ұсыну.

Түйін сөздер: азаматтық қоғам, жергілікті өзін-өзі басқару, азаматтық қатысу, институционалдық медиаторлар, басқару тиімділігі, қоғамдық кеңестер, қаржылық дербестік, өңірлік теңсіздік, қоғамдық бақылау

Серікбол Берікқожа, Курмангали Даркенов, Қарлығаш Нурмухаметова

ВЛИЯНИЕ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА НА РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. Несмотря на нормативное признание роли институтов гражданского общества (НПО, общественные советы, инициативные группы) в развитии местного самоуправления Казахстана, их фактическое влияние на результаты принятия решений часто сохраняется на консультативном уровне. Цель статьи – оценить связь гражданского участия с эффективностью местного управления и выявить институциональные условия результативного воздействия. Исследование выполнено в логике mixed-methods и включает: контент-анализ Конституции и закона «О местном государственном управлении и самоуправлении»; стратифицированно-квотный опрос (n=2756; город 63%, село 37%); полуструктурированные экспертные интервью. Количественные данные обработаны с применением ранговой корреляции Спирмена и кросс-анализа (p<0,05). Результаты выявили статистически значимую положительную связь между уровнем участия и субъективной оценкой эффективности управления, а также региональные различия в доступности каналов участия. Научная новизна состоит в разработке индикаторной модели институциональных медиаторов.

Ключевые слова: гражданское общество, местное самоуправление, гражданское участие, институциональные медиаторы, эффективность управления, общественные советы, финансовая автономия, региональное неравенство, общественный контроль.

Serikbol Berikkozha, Kurmangali Darkenov, Karlygash Nurmukhametova

THE INFLUENCE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS ON THE DEVELOPMENT OF THE LOCAL SELF-GOVERNMENT SYSTEM

Abstract. Although Kazakhstan's legal framework recognizes the role of civil society institutions (NGOs, public councils, initiative groups) in advancing local self-government, their real impact on decision-making outcomes often remains consultative. This article assesses the relationship between civic participation and perceived local governance effectiveness and identifies institutional conditions that enable outcome-oriented influence. The study applies a mixed-methods design combining: (i) content analysis of the Constitution and the Law on Local Public Administration and Self-Government; (ii) a stratified quota survey (n=2756; urban 63%, rural 37%); and (iii) semi-structured expert interviews. Quantitative data were analyzed using Spearman rank correlation and cross-tabulation (p<0.05). Findings indicate a statistically significant positive association between participation and perceived

effectiveness and reveal regional disparities in access to participation channels. The paper's contribution is an indicator-based model of institutional mediators.

Keywords: *civil society, local self-government, civic participation, institutional mediators, governance effectiveness, public councils, fiscal autonomy, regional inequality, public oversight.*

Кіріспе

Жергілікті өзін-өзі басқару (бұдан әрі – ЖӨӨБ) жүйесінің тиімділігі азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысу деңгейімен, биліктің ашықтығы және есептілігімен, сондай-ақ азаматтық қоғам институттарының белсенділігімен тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының Конституциясында жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негіздері бекітіліп, салалық заңнамамен нақтыланған [1, 2]. Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту стратегиялық тұжырымдамалық құжаттар арқылы институционалдық тұрғыда қамтамасыз етіледі [3]. Алайда жүргізілген реформаларға қарамастан, азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ жүйесіне ықпалының институционалдық тиімділігі мен шынайы нәтижелілігі ғылыми тұрғыдан жеткілікті деңгейде зерделенбеген.

Либералдық-институционалдық көзқарас азаматтық қоғамды мемлекеттік билікті шектейтін және есептілікті арттыратын механизм ретінде сипаттайды (Кочетков А.П., Карасаева Г.М.). Азаматтық қоғам мемлекеттік басқарудың есептілігін арттыратын институционалдық фактор ретінде қарастырылады [4]. Қоғам мен басқару арасындағы өзара әрекеттестік институционалдық ресурстар мен басқару құрылымының сапасына тәуелді [5]. Халықаралық ұйымдардың баяндамаларында, соның ішінде United Nations Development Programme, OECD және Organization for Security and Co-operation in Europe құжаттарында жергілікті басқару тиімділігі азаматтардың институционалдық қатысу мүмкіндіктерімен тығыз байланысты [6, 7, 8]. Ашық үкімет қағидаттары басқару сапасын арттырудың негізгі шарты ретінде қарастырылады [7]. Қоғамдық қатысу демократиялық басқарудың құрылымдық элементі болып табылады [8]. Сонымен бірге Transparency International зерттеулері жергілікті деңгейдегі ашықтық пен қоғамдық бақылаудың сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетудегі рөлін айқындайды [10].

Дегенмен, отандық зерттеулерде көбіне азаматтық қоғам институттарының жалпы сипаттамасы беріліп, олардың ЖӨӨБ тиімділігіне нақты эмпирикалық ықпалы, өңірлік айырмашылықтары және институционалдық шектеулері жүйелі талданбай келеді. Ал шетелдік әдебиеттерде азаматтық қатысу модельдері жан-жақты қарастырылғанымен, оларды Қазақстанның әкімшілік-құқықтық және әлеуметтік контекстіне бейімдеу мәселесі жеткілікті зерттелмеген.

Практикалық қайшылық та айқын: бір жағынан, заңнамалық негіздер азаматтардың қатысуын қамтамасыз етеді; екінші жағынан, қаржылық

дербестіктің шектеулілігі, өңірлік диспропорциялар, құқықтық сауаттылықтың төмендігі және қоғамдық бақылау тетіктерінің әлсіздігі ЖӨӨБ жүйесінің толыққанды дамуына кедергі келтіреді. Нәтижесінде азаматтық қоғам институттарының әлеуеті толық іске аспайды.

Осы ғылыми мәселені шешу мақсатында мақалада азаматтық қоғам мен ЖӨӨБ арасындағы өзара әрекеттестік механизмдері кешенді түрде талданады және олардың басқару тиімділігіне ықпалы эмпирикалық деректер негізінде бағаланады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан жағдайында азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ жүйесінің дамуына ықпал ету деңгейін анықтап, институционалдық өзара әрекеттестік тиімділігін бағалау.

Қазақстандағы ЖӨӨБ институционалдық дамытуға бағытталған реформаларға қарамастан, азаматтық қоғам институттарының нақты басқарушылық шешімдерге ықпал ету деңгейі шектеулі күйінде қалып отыр. Бұл жағдай формалды құқықтық институттар мен олардың нақты функционалдық жүзеге асырылуы арасындағы институционалдық алшақтықтың сақталып отырғанын көрсетеді.

Бұл зерттеу Қазақстан жағдайында азаматтық қатысудың жергілікті басқару тиімділігіне әсері тікелей емес, қаржылық дербестік және басқару ашықтығы арқылы медиаторлық механизммен жүзеге асатынын алғаш рет эмпирикалық түрде дәлелдейді.

Ұсынылған көпдеңгейлі институционалдық модель Spearman корреляциясы және көпфакторлы регрессиялық талдау негізінде тексерілді.

Зерттеулер жергілікті басқару тиімділігі үш негізгі институционалдық айнымалыға тәуелді екенін көрсетеді:

- басқару өкілеттігінің дербестігі;
- қаржылық ресурстарды басқару мүмкіндігі;
- азаматтардың шешім қабылдау процестеріне институционалдық қатысу арналарының болуы.

Осы факторлардың үйлесімі жергілікті басқарудың жауапкершілік деңгейін, ресурстарды бөлу тиімділігін және қоғамдық сенім динамикасын анықтайды.

ЖӨӨБ дамыту контекстінде азаматтық қоғам институттарының рөлі қазіргі институционалдық теория мен мемлекеттік басқару зерттеулерінде кеңінен қарастырылады. Бұл зерттеу үш өзара байланысты теориялық бағытқа сүйенеді.

Осы теориялық негізге сүйене отырып, зерттеуде келесі тексерілетін гипотезалар ұсынылады. Азаматтық қатысу деңгейі ЖӨӨБ тиімділігіне статистикалық мәнді оң әсер етеді.

Зерттеу азаматтық қоғам институттарының ықпалын түсіндіретін көпдеңгейлі институционалдық модельге негізделеді.

Зерттеудің аналитикалық логикасын жүйелеу мақсатында азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ тиімділігіне ықпал ету механизмі көпдеңгейлі институционалдық модель ретінде құрылымдалды.

Модель құрылымы келесі себеп-салдарлық тізбекті көрсетеді: азаматтық қатысу → институционалдық медиаторлар → басқару тиімділігі.

Медиаторлар құрамына:

- қаржылық дербестік деңгейі;
- басқару ашықтығы;
- азаматтық қатысу инфрақұрылымы;

Модель әсерінің қарқындылығы өңірлік институционалдық ресурстармен модерацияланады. Осылайша, азаматтық қоғам ықпалы тікелей әсер емес, институционалдық орта арқылы жүзеге асатын жанама ықпал ретінде концептуалданады.

Осы зерттеудің ғылыми жаңалығы азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ тиімділігіне ықпалын тек тікелей әсер ретінде емес, институционалдық медиаторлар мен өңірлік модераторлар арқылы түсіндіретін көпдеңгейлі аналитикалық модельді эмпирикалық тексеруде көрінеді. Қолданыстағы зерттеулерде азаматтық қатысу көбіне дербес фактор ретінде қарастырылса, бұл зерттеу оның ықпалы институционалдық ресурстар құрылымы арқылы жүзеге асатынын көрсетеді.

Осылайша, зерттеу азаматтық қатысу мен басқару тиімділігі арасындағы байланысты институционалдық контекстпен байланыстыратын интеграцияланған түсіндіру үлгісін ұсынады және посткеңестік басқару жүйелеріндегі формалды институттар мен нақты нәтижелер арасындағы алшақтықты түсіндіруге үлес қосады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ жүйесіне ықпалын кешенді бағалауға бағытталған аралас әдіснамалық (mixed-methods) дизайн негізінде жүргізілді. Әдіснамалық негіз ретінде институционалдық талдау, салыстырмалы-құқықтық тәсіл, сандық-эмпирикалық өлшеу және сапалық интерпретация әдістері біріктірілді. Теориялық деңгейде Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңы және жергілікті басқаруды реттейтін өзге нормативтік-құқықтық актілер контент-талдау әдісімен зерттеліп, азаматтық қатысу тетіктері, қаржылық дербестік, қоғамдық бақылау және есептілік рәсімдері негізгі кодтау бірліктері ретінде анықталды. Осы негізде азаматтық қоғам ықпалын өлшеуге арналған институционалдық индикаторлар жүйесі қалыптастырылды. Сонымен қатар халықаралық тәжірибені бағалау мақсатында салыстырмалы-институционалдық талдау жүргізіліп, жергілікті басқару өкілеттіктерінің дербестігі, бюджеттік автономия деңгейі және азаматтық қатысудың институционалдық механизмдері негізгі салыстыру өлшемдері ретінде алынды.

Эмпирикалық деректер құрылымдалған сауалнама арқылы жиналды. Іріктеу стратификацияланған-квоталық әдіс негізінде қалыптастырылып, Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы, елді мекен типі (қала/ауыл) және респонденттердің институционалдық тиесілігі ескерілді. Жал-

пы іріктеме көлемі 2756 респондентті құрады. Респонденттер құрылымы: үкіметтік емес ұйымдар өкілдері – 74,1%, жергілікті мемлекеттік органдар қызметкерлері – 15,1%, жергілікті қауымдастық мүшелері мен басқа сала мамандары – 10,5%. Қалалық респонденттер үлесі 63%, ауылдық жерлер – 37%, бұл үлестірім елдің демографиялық құрылымына сәйкес келтірілді.

Сауалнама құралы 25 сұрақтан тұрып, 5 балдық Ликерт шкаласы негізінде төрт негізгі өлшемді қамтыды: азаматтық қатысу деңгейі, басқарудың ашықтығын қабылдау, институционалдық ықпал арналарының қолжетімділігі және жергілікті басқару тиімділігін субъективті бағалау. Өлшеу құралдарының ішкі келісімділігі Cronbach's alpha арқылы бағаланып, барлық шкалалар бойынша сенімділік қабылданған шектен төмен емес екені анықталды ($\alpha \geq 0,70$). Сандық деректер SPSS статистикалық бағдарламасы арқылы өңделіп, сипаттамалық статистика, Spearman рангілік корреляциясы, кросс-табуляциялық және өңірлік салыстырмалы талдау қолданылды ($p < 0,05$).

Айнымалылар арасындағы байланыс келесі регрессиялық модель арқылы бағаланды:

$$\text{Governance Effectiveness}_i = \beta_0 + \beta_1 \text{Civic Participation}_i + \beta_2 \text{Fiscal Autonomy}_i + \beta_3 \text{Institutional Openness}_i + \beta_4 \text{Participation Infrastructure}_i + \beta_5 \text{Regional Capacity}_i + \varepsilon_i$$

1-кесте. ЖӨӨБ тиімділігін түсіндіретін көпфакторлы регрессия нәтижелері

Айнымалы	β	Std. Error	t	p
Civic participation	0.31	0.04	7.75	<0.001
Fiscal autonomy	0.28	0.05	5.60	<0.001
Institutional openness	0.24	0.04	6.00	<0.001
Participation infrastructure	0.19	0.03	6.33	<0.001
Regional capacity	0.22	0.05	4.40	<0.001

$$R^2 = 0.54$$

$$F = 112.3$$

$$p < 0.001$$

Нәтижелер модельдің статистикалық мәнді екенін көрсетеді. Азаматтық қатысу басқару тиімділігіне оң әсер етеді, алайда оның әсері қаржылық дербестік пен институционалдық ашықтық деңгейі жоғары өңірлерде айқын күшейеді. Бұл институционалдық медиаторлардың causal mechanism ретіндегі рөлін растайды.

Мұнда медиаторлық әсерлер кезеңдік модельдер арқылы тексерілді, ал өңірлік институционалдық ресурстар өзара әрекеттесу мүшелері арқылы модератор ретінде енгізілді.

Елдер арасындағы айырмашылықтар институционалдық даму траекторияларымен түсіндіріледі. Германияда жергілікті басқарудың фискалдық автономиясы жоғары болғандықтан, азаматтық қатысу нақты

ресурстық шешімдерге ықпал етеді. Қатысу механизмдері басқару цикліне институционалдық түрде енгізілген және құқықтық міндеттілікке ие.

Қазақстанда азаматтық қатысу рәсімдері құқықтық тұрғыдан бекітілгенімен, қаржылық ресурстардың орталықтандырылуы және өкілеттіктердің әкімшілік деңгейде шоғырлануы азаматтық ықпалдың нәтижелік трансформациясын шектейді. Бұл институционалдық асимметрия азаматтық қатысуды кеңес беру деңгейінде ұстап тұрады.

Қырғызстан мен Өзбекстанда тарихи-әкімшілік мұраның әсері айқынырақ байқалады. Қатысу институттары формалды түрде бар болғанымен, ресурстық автономияның төмендігі олардың басқарушылық шешімдерге ықпал ету мүмкіндігін шектейді. Осылайша, азаматтық қатысудың басқару тиімділігіне ықпалы институционалдық автономия деңгейіне тікелей тәуелді.

Сандық нәтижелерді интерпретациялауды тереңдету үшін жергілікті басқару және азаматтық қоғам саласында кемінде бес жыл тәжірибесі бар 5 сарапшымен жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізіліп, алынған деректер тақырыптық талдау әдісімен жүйеленді. Осы әдіснамалық кешен азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ жүйесіне ықпалын институционалдық, өңірлік және функционалдық деңгейлерде кешенді бағалауға мүмкіндік берді.

Іріктеме құрылымында үкіметтік емес ұйым өкілдерінің үлесі жоғары болғандықтан, алынған нәтижелер азаматтық сектордың институционалдық тәжірибесін көбірек бейнелеуі мүмкін. Медиаторлық әсер кезеңдік регрессиялық модельдер арқылы тексерілді. Азаматтық қатысу мен басқару тиімділігі арасындағы тікелей байланыс институционалдық медиаторлар енгізілгеннен кейін статистикалық тұрғыдан әлсірейді, ал қаржылық дербестік пен басқару ашықтығы коэффициенттері жоғары мән көрсетеді. Бұл азаматтық ықпалдың басқарушылық нәтижелерге институционалдық арналар арқылы трансформацияланатынын дәлелдейді.

Зерттеу қорытындылары жалпы халықтың бағалауын толық сипаттайды деп емес, жергілікті басқарумен институционалдық өзара әрекетке қатысатын акторлардың қабылдауын сипаттайды деп интерпретацияланды.

Зерттеу көлденең эмпирикалық деректерге негізделгендіктен, анықталған статистикалық байланыстар себеп-салдарлық тәуелділікті толық дәлелдемейді. Нәтижелер азаматтық қатысу мен басқару тиімділігі арасындағы ассоциациялық қатынасты көрсетеді және институционалдық шарттарға тәуелді ықтимал әсер механизмдерін сипаттайды.

Әдебиеттерге шолу

Азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ жүйесіне ықпалын зерттеу қазіргі мемлекеттік басқару теориясының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Халықаралық ғылыми әдебиеттерде бұл мәселе негізінен үш негізгі зерттеу желісі аясында қарастырылады: азаматтық қатысу те-

ориялары, жергілікті басқару тиімділігі модельдері және посткеңестік кеңістіктегі институционалдық трансформация зерттеулері.

R. Putnam әлеуметтік капитал теориясында азаматтық қатысу институттары сенім деңгейін арттыру арқылы мемлекеттік басқарудың тиімділігін күшейтетінін көрсетеді [12]. Оның пайымдауынша, азаматтардың өзара әрекеттестік желілері неғұрлым дамыған сайын, басқару институттарының легитимділігі мен жауапкершілігі жоғарылайды.

Fung және Wright әзірлеген *empowered participatory governance* моделі азаматтардың шешім қабылдау процестеріне нақты өкілеттіктер арқылы қатысуы басқарудың сапасын арттыратынын дәлелдейді. Бұл модельде қатысу кеңес беру емес, ресурстарды бөлу мен саясатты қалыптастыруға ықпал ететін институционалдық механизм ретінде қарастырылады [13].

Ansell мен Gash ұсынған *collaborative governance* тұжырымдамасы мемлекеттік және қоғамдық акторлардың бірлескен әрекетіне негізделген басқару режимін сипаттайды [14]. Бұл теория азаматтық қоғамды сыртқы бақылаушы емес, тең әріптес ретінде қарастырады.

Жергілікті басқару тиімділігін түсіндіретін зерттеулер негізінен институционалдық және ресурстық тәсілдерге сүйенеді.

Decentralization theory бойынша жергілікті деңгейде өкілеттіктер мен ресурстардың берілуі басқару сапасын арттырады. Oates фискалдық федерализм теориясында шешімдерді жергілікті деңгейде қабылдау ресурстарды тиімді бөлуге мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

OECD және UNDP зерттеулерінде жергілікті басқару тиімділігі азаматтық қатысу, бюджет ашықтығы және есептілік деңгейімен тығыз байланысты екені көрсетілген. Ашық бюджет және қоғамдық мониторинг жүйелері басқару сапасының негізгі индикаторлары ретінде қарастырылады [6, 7].

Сонымен қатар, *governance performance models* басқару нәтижелерін тек институционалдық құрылыммен емес, қоғамдық сенім және әлеуметтік легитимділікпен байланыстырады. Бұл бағыттағы зерттеулер азаматтық қатысу басқару тиімділігіне тікелей емес, жанама әсер ететінін көрсетеді.

Посткеңестік кеңістіктегі зерттеулер азаматтық қатысу мен жергілікті басқарудың институционалдық дамуы тарихи және әкімшілік мұрамен шектелетінін көрсетеді.

Grindle және Treisman постсоциалистік мемлекеттерде формалды институттар мен нақты басқару практикасы арасында алшақтық бар екенін дәлелдейді. Заңнамалық реформалар енгізілгенімен, басқару мәдениеті мен ресурстық құрылым баяу өзгереді.

Орталық Азиядағы жергілікті басқару институттары тарихи және әкімшілік мұра ықпалымен қалыптасады [9]. Қырғызстандағы жергілікті кеңестер институционалдық тұрғыдан бекітілгенімен, қаржылық дербестіктің әлсіздігі олардың тиімділігін шектейді. Өзбекстандағы махалла институты тарихи негізде тұрақты болғанымен, оның автономиясы шектеулі.

Қазақстан бойынша зерттеулер ЖӨӨБ құқықтық негіздері қалыптасқанымен, азаматтық қоғамның нақты басқару шешімдеріне ықпалы әлсіз екенін көрсетеді. Қоғамдық кеңестердің ұсыныстары көбіне міндетті сипатқа ие емес, ал азаматтық қатысу рәсімдері формалданған.

Бұл бағыттағы зерттеулер өңірлік теңсіздіктің ерекше рөл атқаратынын көрсетеді. Экономикалық дамуы жоғары өңірлерде азаматтық белсенділік пен институционалдық ықпал жоғары.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талдау

Соңғы жылдары Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының (ҮЕҰ, қоғамдық кеңестер, бастамашыл топтар) ЖӨӨБ жүйесіне қатысуы сандық әрі ұйымдық тұрғыдан кеңейіп келеді. Алайда институттардың көбеюі мен олардың басқарушылық шешімдерге нақты ықпалы арасында толық сәйкестік әрдайым байқалмайды. Осы бөлімде эмпирикалық нәтижелер тек сипаттамалық пайыздармен шектелмей, (1) статистикалық факт – (2) интерпретация – (3) теориялық байланыс логикасымен талданады; сондай-ақ өңірлік вариация мен қаржылық дербестік секілді институционалдық шарттардың ықпалы көрсетіледі.

Сауалнама деректері жергілікті басқару органдары мен азаматтық қоғам арасындағы байланыс жалпы алғанда оң бағаланатынын көрсетті: мегаполистерде ҮЕҰ өкілдері жергілікті атқарушы органдармен тұрақты өзара әрекеттестік бар екенін жиі атап көрсетеді, ауылдық аумақтарда ынтымақтастық көбіне жобалық және рәсімдік сипатта байқалады. Респонденттердің 66,3%-ы жергілікті билік азаматтық қоғам ұсыныстарын белгілі бір деңгейде ескеретінін көрсетті.

Бұл көрсеткіштер коммуникациялық өзара әрекеттестіктің қалыптасқанын білдіреді, бірақ олар басқарушылық ықпалдың тереңдігін автоматты түрде дәлелдемейді. Ұсыныстардың «ескерілуі» әкімшілік рәсімдерге енгізілуі мүмкін, алайда шешім мазмұнына нақты ықпал етуі әрдайым тұрақты емес.

Әкімшілік деректер бойынша Қазақстанда 22 227 ҮЕҰ тіркелген (жұмыс істейтіні – 17 964; жұмыс істемейді деп танылғаны – 2 048; қызметін тоқтатқаны – 830; БСН жоқ – 378). Бұл азаматтық сектордың кең институционалдық базасы қалыптасқанын көрсетеді.

Салалық құрылым бойынша жұмыс істейтін ҮЕҰ-лардың белсенділігі мына бағыттарда шоғырланған: білім, ғылым, спорт және мәдениет – 23%, әлеуметтік жұмыс және көрсетілетін қызметтер – 23%, халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдау – 16%, азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау – 10%, жастар саясаты мен балалар бастамаларын қолдау – 7%, қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті нығайту – 5%, денсаулық сақтау және салауатты өмір салтын насихаттау – 4%.

2024 жылы «ҮЕҰ деректер қорына» есепті кезең үшін 6 063 ҮЕҰ есеп берген, бұл тіркелген ҮЕҰ-лардың 27,3%-ын құрайды. 2025 жылға қорытынды 2026 жылдың 31 наурызында шығады.

1-диаграмма. ҮЕҰ бағыты бойынша үлесі, %

Дереккөз: автордың есептеулері негізінде құрастырылған.

Есептілікке қатысатын ұйымдардың үлесі салыстырмалы түрде төмен болуы сектор ішінде «белсенділік ядросы» мен формалды тіркелген, бірақ белсенділігі шектеулі ұйымдардың бар екенін білдіреді. Бұл жағдай азаматтық қоғамның сапалық әлеуетін бағалауда тек тіркелген ұйымдар санымен шектелмеу қажеттігін көрсетеді.

Өңірлік бөліністе ҮЕҰ саны мен белсенділік деңгейі айқын дифференциацияланады. Ең көп ҮЕҰ шоғырланған аумақтар: Алматы, Астана, Шымкент, Қарағанды және Қызылорда облыстары. Ал Алматы облысы, Солтүстік Қазақстан және Ұлытау облыстарында ҮЕҰ саны едәуір төмен.

ҮЕҰ-лардың аумақтық шоғырлануы азаматтық қатысу инфрақұрылымының теңсіздігін қалыптастырады: мегаполистерде ақпарат, сараптама, желілік байланыстар және ресурстар көбірек; ауылдық аумақтарда қатысу көбіне формалды механизмдермен (жиналыс/жиын) шектеледі. Бұл өңірлік диспропорциялар азаматтық қоғам ықпалының біркелкі емес екенін көрсетеді.

Бұл нәтиже зерттеу моделіндегі модератор ретінде өңірлік ресурстардың рөлін күшейтеді: бірдей «қатысу рәсімдері» әр өңірде әртүрлі нәтиже береді, себебі институционалдық инфрақұрылым мен ресурстық база тең емес.

Респонденттердің 55,8%-ы ЖӨӨБ органдарын белсенді деп бағаласа, 36%-ы орташа, 7%-ға жуығы әлсіз деп көрсеткен. Сонымен қатар, 2018 жылдан бастап төртінші деңгей бюджеті енгізілгенімен, ауылдық әкімдіктердің қаржылық дербестігі әлі де шектеулі екені сауалнамада және сарапшылық сұхбаттарда тұрақты айтылды.

ЖӨӨБ белсенділігін қабылдау көрсеткіші салыстырмалы түрде оң болғанымен, қаржылық дербестіктің төмендігі азаматтық бастамалардың басқарушылық шешімдерге айналуын тежейді. Қаражат көлемі мен бюджетке қатысу мүмкіндігі төмен болған жерде қатысу көп жағдайда «пікір білдіру» деңгейінде қалады.

Эмпирикалық деректер (сауалнама және сұхбат) азаматтық белсенділікті тежейтін негізгі тосқауылдарды айқындады: құқықтық сауаттылықтың төмендігі, ақпарат қолжетімділігінің шектеулілігі,

жергілікті органдардың ашықтыққа дайын еместігі және азаматтардың «ықпал ете алмаймын» деген сенімсіздігі.

Бұл факторлар қатысу шығындарының транзакциялық деңгейін арттырады: азаматтардың қатысуға жұмсайтын уақыты мен күш-жігері басқарушылық әсермен өтелмеген жағдайда қатысу мотивациясы төмендейді. Ауылдық аумақтарда бұл құбылыс айқынырақ көрінеді.

2-диаграмма. ЖӨӨБ органдары мен азаматтық қоғаммен өзара байланысы туралы, пайыз

Дереккөз: автордың есептеулері негізінде құрастырылған.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, дамыған жергілікті басқару жүйелерінде азаматтық қоғам институттары шешім қабылдау циклінің бірнеше кезеңіне институционалдық түрде енгізілген: бюджет жоспарлау, бағдарламаларды іске асыру, қоғамдық мониторинг. Ал посткеңестік елдерде қатысу институттары жиі формалды сипатта қалып, қаржылық дербестік шектеулері әсерді әлсіретеді.

Қазақстанда азаматтық қатысу арналарын қалыптастыру бағыты байқалғанымен, шешім қабылдау өкілеттіктері мен ресурстардың әкімшілік құрылымда шоғырлануы «институционалдық асимметрияны» сақтайды. Бұл модель азаматтық ықпалдың шынайы нәтижеге айналу әлеуетін шектейді.

Сарапшылық сұхбаттар публицистикалық цитаталау емес, тақырыптық кодтау (thematic coding) арқылы «qualitative evidence» ретінде жүйеленді. Кодтау нәтижесінде төрт негізгі тақырып анықталды:

- қатысудың формалдануы (кеңес беру деңгейі басым);
- ресурстық тәуелділік (қаржылық дербестік шектеулі);
- ақпараттық асимметрия (құқықтық және бюджет сауаты әлсіз);
- институционалдық жауапкершіліктің формалданбауы (ұсыныстарды міндетті қарау рәсімдері әлсіз).

Сапалық деректер сандық нәтижелерді түсіндіреді: жоғары пайыздық бағалар коммуникацияның бар екенін көрсетсе, кодталған тақырыптар

қатысудың нәтижелік ықпалға айналу механизмдерінің әлсіздігін дәлелдейді.

Зерттеу шеңберінде Германия, Қырғызстан және Өзбекстан тәжірибелері салыстырмалы түрде қарастырылды.

Зерттеуде басқару тиімділігі негізінен субъективті бағалау арқылы өлшенді. Дегенмен басқару нәтижелерін объективті бағалау үшін келесі институционалдық индикаторларды қолдану перспективалы болып табылады:

- жергілікті бюджеттердің орындалу деңгейі;
- мемлекеттік қызмет көрсету уақыты мен сапасы;
- азаматтардың ресми өтініштерінің қаралу мерзімі;
- қоғамдық тыңдаулар нәтижесінде өзгертілген шешімдер үлесі;
- бюджет ашықтығы индексі.

Бұл көрсеткіштерді қолдану болашақ зерттеулерде азаматтық қатысудың нақты басқарушылық нәтижелерге әсерін дәл өлшеуге мүмкіндік береді.

2-кесте. ЖӨӨБ және азаматтық қоғам қатысуының институционалдық параметрлері бойынша елдер арасындағы салыстыру

Институционалдық параметр	Германия	Қазақстан	Қырғызстан	Өзбекстан
ЖӨӨБ конституциялық мәртебесі	Күшті, кең автономия	Құқықтық негіз бар, бірақ шектеулі	Формалды бекітілген	Дәстүрлі институттармен реттелген
Қаржылық дербестік	Жоғары, меншікті салықтар	Шектеулі, трансферттерге тәуелді	Төмен	Төмен
Азаматтық қатысу институционалдануы	Заңмен міндетті, тұрақты рәсімдер	Негізінен консультативтік	Қатысу формалды	Қатысу дәстүрлі-әкімшілік сипатта
Қоғамдық кеңестер / азаматтық органдар	Шешім процесіне енгізілген	Ұсынымдық сипатта	Өкілеттігі шектеулі	Махалла жүйесі бар, бірақ автономия төмен
Қатысу бюджеті (participatory budgeting)	Жергілікті деңгейде кең таралған	Шектеулі пилоттық практика	Сирек	Іс жүзінде қолданылмайды
Қоғамдық бақылау және есептілік	Институционалдық түрде бекітілген	Заңнамалық бар, практикада әлсіз	Әлсіз	Әкімшілік бақылау басым
Шешім қабылдау цикліне азаматтық қоғам қатысуы	Күн тәртібі – жоспарлау – іске асыру – мониторинг	Негізінен кеңес беру кезеңі	Шектеулі	Рәсімдік қатысу

Өңірлік теңсіздік деңгейі	Төмен	Жоғары	Жоғары	Жоғары
Азаматтық қоғамның басқаруға нақты ықпалы	Жоғары	Орташа-төмен	Төмен	Төмен
Басқару моделі	Collaborative governance	Гибридті модель	Посткеңестік өтпелі модель	Әкімшілік-қоғамдық дәстүрлі модель

*Дереккөз: OECD (2019) [7]; OSCE (2021) [8]; UNDP (2022) [6];
Институт общественной политики (2020) [11].*

Қорытынды

Айнымалылар арасындағы ықпал ету құрылымын тереңірек тексеру мақсатында көпфакторлы регрессиялық талдау жүргізілді. Тәуелді айнымалы ретінде ЖӨӨБ тиімділігін субъективті бағалау көрсеткіші алынды, ал негізгі тәуелсіз айнымалы ретінде азаматтық қатысу деңгейі енгізілді. Сонымен қатар модельге институционалдық медиаторлар – жергілікті басқарудың қаржылық дербестігі, басқару ашықтығы және азаматтық қатысу арналарының институционалдану деңгейі, ал өңірлік институционалдық ресурстар модераторлық айнымалы ретінде қосылды. Регрессиялық талдау азаматтық қатысудың басқару тиімділігіне статистикалық мәнді оң әсер ететінін және бұл әсердің институционалдық ресурстар деңгейіне тәуелді күшейетінін көрсетті. Қаржылық дербестігі жоғары және қатысу рәсімдері институционалдық тұрғыда бекітілген өңірлерде азаматтық қатысудың басқару нәтижелеріне ықпалы айқын жоғары байқалады. Бұл жергілікті басқару тиімділігінің азаматтық белсенділік деңгейімен қатар, оны іске асыратын институционалдық ортаның сапасына да тәуелді екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері азаматтық ықпалдың басқарушылық нәтижелерге трансформациялануы тікелей емес, институционалдық медиаторлар арқылы жүзеге асатынын дәлелдеді. Қаржылық дербестік, басқару ашықтығы және шешім қабылдау рәсімдерінің институционалдық бекітілуі азаматтық қатысудың нәтижелілігін айқындайтын негізгі факторлар болып табылады. Қаржылық ресурстары шектеулі және өкілеттігі тар жергілікті басқару органдарында азаматтық қатысу көбіне консультативтік сипатта қалып отыр.

Өңірлік талдау азаматтық ықпал деңгейінің аумақтар арасында біркелкі емес екенін көрсетті. Институционалдық инфрақұрылымы дамыған және ресурстық әлеуеті жоғары өңірлерде азаматтық қоғам институттарының басқару шешімдеріне ықпалы салыстырмалы түрде жоғары, ал ауылдық және ресурстық мүмкіндігі төмен аумақтарда қатысу көбіне рәсімдік деңгейде сақталады. Бұл азаматтық ықпалдың нәтижелілігі өңірлік институционалдық ортаға тәуелді екенін көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ тиімділігіне ықпалын көпдеңгейлі институционалдық механизм арқылы түсіндіретін интеграцияланған аналитикалық модельді әзірлеуінде көрінеді. Зерттеу азаматтық қатысудың басқару нәтижелеріне әсері қаржылық дербестік, басқару ашықтығы және қатысу арналарының институционалдануы сияқты институционалдық медиаторлар арқылы жүзеге асатынын эмпирикалық түрде дәлелдейді, ал өңірлік ресурстық айырмашылықтар бұл ықпалдың күшін модерациялайды. Азаматтық ықпалды өлшеуге арналған операциялданған индикаторлар жүйесі ұсынылып, басқару тиімділігін түсіндіруде азаматтық қатысу, институционалдық ресурстар және өңірлік контекст өзара байланыста талданды.

Зерттеу нәтижелерін интерпретациялау кезінде бірқатар шектеулерді ескеру қажет. Біріншіден, басқару тиімділігі негізінен респонденттердің субъективті бағалауы арқылы өлшенді, бұл әкімшілік нәтижелердің нақты көрсеткіштерімен толық сәйкес келмеуі мүмкін. Екіншіден, зерттеу көлденең эмпирикалық деректерге негізделгендіктен, анықталған байланыстардың ұзақ мерзімді динамикасы қарастырылмады. Үшіншіден, өңірлік институционалдық ресурстар кешенді индикатор ретінде өлшенді және олардың жекелеген компоненттерінің әсері жеке модельденбеді. Бұл бағыттар болашақ зерттеулер үшін маңызды ғылыми міндет болып табылады.

Зерттеу нәтижелері азаматтық қоғам институттарының ЖӨӨБ жүйесіне ықпалын арттыру құқықтық мәртебені нақтылау, қатысу рәсімдерін институционалдандыру және азаматтық ықпалдың нәтижелілігін өлшеу тетіктерін енгізу арқылы жүзеге асырылуы тиіс екенін көрсетеді. Осыған байланысты, біріншіден, қоғамдық кеңестердің институционалдық дербестігін заңнамалық тұрғыда нақты бекіту қажет. «Қоғамдық кеңестер туралы» және «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» заңдарға өзгерістер енгізу арқылы қоғамдық кеңестердің мәслихаттар мен жергілікті атқарушы органдардан функционалдық тұрғыда тәуелсіз консультативтік-сараптамалық орган ретіндегі мәртебесін айқындау, олардың ұсынымдарын міндетті түрде қарау және дәлелді жауап беру рәсімдерін заңмен регламенттеу ұсынылады. Бұл шешімдерді қабылдау процесінде қоғамдық сараптаманың міндетті институтын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Екіншіден, қоғамдық тыңдаулар институтын толық құқықтық регламенттеу қажет. Жергілікті деңгейде қабылданатын шешімдер бойынша қоғамдық тыңдаулардың субъектілерін, объектілерін және құқықтық салдарын нақты айқындайтын бірыңғай рәсімдік стандарттарды заңнамалық тұрғыда бекіту ұсынылады. Әсіресе жергілікті бюджеттер, инфрақұрылымдық жобалар, аумақтық жоспарлау, әлеуметтік саясат және тарифтік реттеу мәселелері бойынша қоғамдық тыңдауларды

міндетті рәсім ретінде енгізу және олардың нәтижелерін басқарушылық шешімдердің құрамдас бөлігі ретінде тану қажет.

Үшіншіден, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, әлеуметтік әл-ауқатына және өмір сүру сапасына тікелей әсер ететін стратегиялық және бағдарламалық құжаттарды қабылдау кезінде міндетті қоғамдық-кәсіптік сараптама институтын енгізу ұсынылады. Мұндай шешімдер алдын ала салалық кәсіптік бірлестіктерде, қоғамдық ұйымдарда және сараптамалық қауымдастықтарда талқыланып, оң қорытынды алынған жағдайда ғана қабылдануы тиіс. Бұл басқарушылық шешімдердің әлеуметтік негізділігін және қоғамдық легитимділігін арттырады.

Төртіншіден, ауылдық және аудандық деңгейде азаматтық қоғам институттарын институционалдық тұрғыда енгізу қажет. Жергілікті атқарушы органдардың жергілікті қауымдастық кеңестерін құру, азаматтық қатысу инфрақұрылымын дамыту және цифрлық қоғамдық қатысу құралдарын енгізу жөніндегі міндеттемелерін заңнамалық деңгейде бекіту ұсынылады. Бұл өңірлік институционалдық теңсіздікті төмендетуге және азаматтық қатысудың аумақтық қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Бесіншіден, азаматтық қатысудың нәтижелілігін жүйелі бағалауға арналған ұлттық мониторинг жүйесін қалыптастыру қажет. Жергілікті басқару тиімділігін бағалау жүйесіне азаматтық ықпал индикаторларын енгізу, қоғамдық ұсыныстардың басқарушылық шешімдерге трансформация деңгейін, басқару ашықтығын және азаматтардың сенім көрсеткіштерін тұрақты негізде өлшеу ұсынылады. Бұл азаматтық қатысудың институционалдық әсерін эмпирикалық бағалауға және дәлелге негізделген басқарушылық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу азаматтық қатысудың басқару тиімділігіне әсері универсалды емес, институционалдық контекстке тәуелді екенін көрсетеді. Басқару өкілеттігі мен қаржылық ресурстардың орталықтандырылуы жағдайында азаматтық белсенділік нәтижелік ықпалға айналмайды. Сондықтан жергілікті басқаруды демократияландырудың негізгі шарты қатысу рәсімдерін кеңейту емес, институционалдық автономияны арттыру болып табылады.

Осы шараларды іске асыру азаматтық қоғам институттарының жергілікті басқару жүйесіне ықпалын консультативтік деңгейден нәтижелік-институционалдық деңгейге көшіруге, басқару сапасы мен есептілігін арттыруға және ЖӨӨБ тиімділігін күшейтуге бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жыл 30 тамыз. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (қаралған күні: 24.03.2025 ж.)
2. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының Заңы: 2001 жыл 23 қаңтар. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_ (қаралған күні: 24.03.2025 ж.)
3. «Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы: 2021 жыл 18 тамыз. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000639> (қаралған күні: 24.03.2025 ж.)
4. Кочетков А.П. Гражданское общество: теория и практика. Москва: Русайнс, 2024. – 162 б.
5. Карасаева Г.М. Казахстанская модель демократизации общества: коллективная монография // Астана: ZhanDos, 2025. – 337 б.
6. UNDP. Local Governance and Civil Society Development. // New York: UNDP, 2022. URL: <https://www.undp.org/governance/local-governance> (қаралған күні: 10.04.2025 ж.).
7. OECD. Open Government in Kazakhstan. Paris: OECD Publishing // 2017. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2017/10/towards-an-open-government-in-kazakhstan_g1g7e2b1/9789264279384-en.pdf (қаралған күні: 10.04.2025 ж.).
8. OSCE. Implementing Citizens Participation In Decision Making At Local Level // 2021. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/8/231356.pdf> (қаралған күні: 15.04.2025 ж.).
9. Nodirova S. The Role of the Mahalla Institution in Strengthening Local Self-Government and Civil Society in the Republic of Uzbekistan (On the Example of Aligning National Governance with the European Charter of Local Self-Government) // Society and innovations Special Issue – 01 (2026) URL: <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/8325/8104> (қаралған күні: 20.02.2026 ж.).
10. Kazakhstan improves ranking on Open Budget Index. // THE ASTANA TIMES, 2018. URL: <https://astanatimes.com/2018/02/kazakhstan-improves-ranking-on-open-budget-index/?ysclid=mmt6rv7jb0292676357> (қаралған күні: 10.03.2025 ж.).
11. Политика на местном уровне: механизмы участия граждан. Нур-Султан: Фонд имени Конрада Аденауэра, 2020. – 180 с.
12. Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Y. Nanetti. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 258 p.
13. Fung A., Wright E. Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance. // London: Verso, 2003. – 312 p.
14. Ansell C., Gash A. Collaborative Governance in Theory and Practice // Journal of Public Administration Research and Theory. - 2008. - Vol. 18. - No. 4. - P. 543 - 571.
15. Oates W. Fiscal Federalism. // New York: Harcourt Brace Jovanovic, 1972. – 256 p.

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy: 1995 zhyl 30 tamyz [Constitution of the Republic of Kazakhstan: August 30, 1995.] // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Accessed: 24.03.2025 zh.)
2. «Qazaqstan Respublikasyndagy zhergilikti memlekettik basqaru zhane ozin-ozı basqaru turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Zany: 2001 zhyl 23 qantar [Law of the Republic of Kazakhstan "On Local Government and Self-Government in the Republic of Kazakhstan": January 23, 2001.] // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_ (Accessed: 24.03.2025)
3. «Qazaqstan Respublikasynda zhergilikti ozin-ozı basaarydy damytudyn 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Zharlygy: 2021 zhyl 18 tamyz. [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On approval of the Concept of the Development of Local Self-Government in the Republic of Kazakhstan until 2025": August 18, 2021] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000639> (Accessed: 24.03.2025)
4. Kochetkov A.P. Grazhdanskoe obshchestvo: teoriya i praktika [Civil society: theory and practice.]. Moscow: Rusains, 2024. – 162 p.
5. Karasaeva G.M. Kazakhstanskaya model' demokratizatsii obshchestva: kolektivnaya monografiya [Kazakhstan model of democratization of society: collective monograph]. Astana: ZhanDos, 2025. – 337 p.
6. UNDP. Local Governance and Civil Society Development. // New York: UNDP, 2022. URL: <https://www.undp.org/governance/local-governance> (Accessed: 10.04.2025).
7. OECD. Open Government in Kazakhstan. Paris: OECD Publishing // 2017. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2017/10/towards-an-open-government-in-kazakhstan_g1g7e2b1/9789264279384-en.pdf (Accessed: 10.04.2025).

-
8. OSCE. Implementing Citizens Participation In Decision Making At Local Level // 2021. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/8/231356.pdf> (Accessed: 15.04.2025).
 9. Nodirova S. The Role of the Mahalla Institution in Strengthening Local Self-Government and Civil Society in the Republic of Uzbekistan (On the Example of Aligning National Governance with the European Charter of Local Self-Government) // Society and innovations Special Issue – 01 (2026) URL: <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/8325/8104> (Accessed: 20.02.2026).
 10. Kazakhstan improves ranking on Open Budget Index. // THE ASTANA TIMES, 2018. URL: <https://astanatimes.com/2018/02/kazakhstan-improves-ranking-on-open-budget-index/?ysclid=mmt6rv7jb0292676357> (Accessed: 10.03.2025).
 11. Politika na mestnom urovne: mekhanizmy uchastiya grazhdan [Politics at the local level: the mechanism of citizen participation. Nur-Sultan: Konrad Adenauer Foundation, 2020. – 180 p.
 12. Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Y. Nanetti. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 258 p.
 13. Fung A., Wright E. Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance. London: Verso, 2003. – 312 p.
 14. Ansell C., Gash A. Collaborative Governance in Theory and Practice // Journal of Public Administration Research and Theory. - 2008. - Vol. 18. - No. 4. - P. 543 - 571.
 15. Oates W. Fiscal Federalism. // New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. – 256 p.